

O AVENTURĂ A PRIETENIEI

DESCOPERIREA TRADIȚIEI ROMÂNEȘTI ISIHASTE

Totul a început în Athos. Pregătisem acea călătorie cu scopul de a găsi documente și mărturii despre figura Sfântului Nicodim Aghioritul, a cărui operă o studiam de cel puțin cinci ani. Mi-ar fi plăcut să mă întâlnesc cu părintele Theoclit Dionisiatul, autorul unei celebre biografii a lui Nicodim Aghioritul, pe care nici măcar nu am reușit să îl văd. În compensație, am avut harul unei alte întâlniri, cea cu părintele Petroniu Tănase, igumenul schitului românesc de la Prodromou. Încă nu știam aproape nimic despre România și despre bogata tradiție isihastă a monahismului românesc. Auzisem deja cât de bogată fusese contribuția ținuturilor românești atunci când am prezentat prima mea cercetare de licență în teologie la Universitatea Pontificală Sfântul Toma de Aquino, "Angelicum", din Roma, despre activitatea literară a marelui stareț Paisie Veličkovskij (1722-1794). Ne spusese că ar fi rodnic pentru viața noii noastre fraternități monahale, fondată în 1970, să aprofundăm contextul în care a apărut mișcarea de reînnoire a tradiției isihaste în Bisericile Orientale. Ne dădusem seama că, pe lângă mediul grecesc și slav, și cel românesc avusese importanța sa. Ne propusesem să studiem în profunzime cele trei medii împreună, dar nu bănuiam că această reînnoire era încă vie și tenace în Bisericile ortodoxe, mai ales în România, ținând cont de puterea comunistă care interzicea orice contact între biserici, instituții, centre de studii și realități ecleziale. În 1981, eram cu totul concentrat pe încheierea cercetărilor mele despre sf. Nicodim Aghioritul pentru doctoratul meu în teologie, în special în ceea ce privește învățătura sa spirituală și filocalică, care pentru mine, călugăr catolic italian, era cu atât mai interesantă cu cât Nicodim adaptase texte spirituale din Italia secolului al XVII-lea.¹

Întâlnirea cu părintele Petroniu fusese aranjată pentru mine și pentru prietenul meu, care vorbea perfect greaca modernă și care mi-a servit ca traducător la nevoie, de către o cunoștință athonită neașteptată. La mănăstirea Stavronikita, întâlnisem, cu o simpatie reciprocă imediată, slavă Domnului, un tânăr erudit belgian, care devenise ortodox în timp ce trăia la Damasc și care se întorsese la Athos cu o jumătate de intenție de a se călugări, Marcel Pirard, cel care avea să editeze mai târziu ediția critică a versiunii grecești a operei lui Isaac Sirianul. El a fost cel care, cunoscându-

¹ Lucrare publicată ulterior și tradusă în limba română: *Nicodim Aghioritul. Personalitatea - opera- învățătură ascetică și mistică cu traducerea Vieții sale și a Prologurilor la scrierile duhovnicești*, Deisis, Sibiu 2001. O nouă lucrare a mea: *Nicodim Aghioritul*, în *La théologie byzantine et sa tradition (XIII-XIX s.)*, t.II, ediție îngrijită de C.C. și V. Conticello, Brepols Publishers (Corpus Christianorum), Turnhout 2002, 905-978.

mi dorința, m-a prezentat cu scurte note de prezentare marilor călugări athoniți, de la părintele Vasile Gondikakis la părintele Petroniu, la părintele Maximos din Kerassia. Întâlnirea cu Părintele Petroniu a fost memorabilă. Înainte de a putea sta de vorbă, l-am auzit rugându-se dis-de-dimineată, în penumbra bisericii Prodromou, unde am mers devreme. Nu era încă nimeni în biserică și, când a intrat, nu m-a putut vedea, în timp ce eu l-am văzut pe el. După metaniile rânduite în fața icoanei Mântuitorului, în fața Ușilor Împărătești, a început să se roage, cântând încet "Doamne miluiește, Doamne miluiește... miluiește-ne pe noi", timp de mai bine de jumătate de oră. Am fost captivat de dulceața emoționantă a cântării sale liturgice, atât de mult încât, după aceea, am acordat întotdeauna o atenție deosebită cântării liturgice românești. Dar, lucru și mai revelator, aceeași dulceață, emanată din persoana sa, m-a însoțit în lunga conversație pe care am avut-o apoi cu el, târziu în dimineața zilei, despre isihasm și vivacitatea acestei tradiții în România de pe vremea lui Paisij Veličkovskij. Mi-a ghicit dorința inimii mele și, fără ca eu să i-o cer direct, s-a oferit să-mi servească ca intermediar pentru a călători în România. Eram dornic să întâlnesc oameni care să fie moștenitorii firești ai acestui context. Așa că m-a pus în legătură cu părintele Ioanichie Bălan și, câțiva ani mai târziu, în 1984, am început aventura mea în căutarea tradiției isihaste românești. Îndrumarea Părintelui Ioanichie, un excelent cunoscător al monahismului românesc, care străbătuse toată țara pentru a lua interviuri de la călugări și călugărițe, de teamă că totul ar putea dispărea din cauza politicii antireligioase greșite a lui Ceaușescu, mi-a deschis toate ușile.² În cele din urmă, toată lumea mă cunoștea și pe mine. M-au primit ca pe călugărul italian care nu bea țuică; lui, ca și copiilor și femeilor, trebuia să i se pregătească doar o *afinată*. Datorită părintelui am avut parte de întâlniri nesperate, evident în afara traseelor oficiale "turistice", care mi-au permis să cunosc o secțiune transversală (*vivere uno spaccato*) a vieții duhovnicești ortodoxe românești absolut autentice. Mare lucru a fost să realizez că particularitatea noului stil de viață monahală în care ne angajasem ca "Frați Contemplativi ai lui Iisus", în Italia, putea fi confirmată tocmai prin întâlnirea decisivă cu tradiția monahală și filocalică a Ortodoxiei românești.

Primele călătorii și Filocalia

Prima amintire de neșters a unui *sihastru* român, a cărei fotografie o păstrez și acum agățată în chilie în amintirea experienței de care m-am bucurat, este întâlnirea cu părintele Nicodim Grosu

² Este celebră trilogia sa: *Patericul românesc*, București 1980; *Vetre de sihăstrie românească* (București 1981); *Convorbiri duhovnicești* (vol. I, Ed. Episcopiei Romanului, 1984; vol. II, 1988). Din aceste texte, de comun acord cu Părintele Ioanichie, am întocmit o antologie, a cărei nouă ediție am editat-o anul acesta cu informații actualizate: *Volti e parole dei padri del deserto romeno*. Ediție nouă în limba italiană și introducere îngrijită de Elia Citterio, Qiqajon, Bose 2024.

(†2000). Ajunsesem la Tarcău, o pustnicie izolată în munții din regiunea din jurul Piatra Neamțului, unde părintele Nicodim, care avea pe atunci 80 de ani, trăia de mulți ani. I-am pus o întrebare foarte specifică. Îndrăgostit de "rugăciunea inimii", îl întrebam: "Părinte, cum pot învăța rugăciunea inimii?". El mi-a răspuns: "Câți ani ai?". I-am răspuns: "Treizeci și cinci de ani". După un moment de tăcere, a continuat: "Părinte, rbdare, rbdare, rbdare...". Imediat m-am gândit că era un răspuns tipic diplomatic pentru a nu-mi spune nimic. Faptul surprinzător, însă, care m-a impresionat cel mai mult, este că, ani mai târziu, acel simplu cuvânt "rbdare", rostit pe acel ton, nu mi-a mai părăsit niciodată urechile și inima. Și m-a făcut să înțeleg mult mai multe lucruri acel cuvânt decât atâtea lecturi și explicații pe care am căutat apoi cu insistență să le am în multe feluri, cercetând cum trebuie să ne rugăm, care este tehnica potrivită, cea mai potrivită pentru mine etc.

Textele isihaste vorbesc adesea despre "rugăciunea pură". Când l-am întrebat cum ar trebui să ne rugăm pur, pustnicul mi-a răspuns: "Părinte, noi nu mai suntem în stare să ne rugăm pur. Aceasta era o caracteristică a Părinților noștri, care erau mult mai sfinți decât suntem noi. Noi nu mai putem fi la acel nivel. Rugăciunea pură pentru noi astăzi este rugăciunea care naște în inimile noastre dragostea pentru frații noștri". Acest lucru a fost rostit de un pustnic care a trăit în singurătate mai mult de treizeci de ani și care a întâlnit foarte rar alte persoane. El a explicat: "Vedeți, părinte. Ne aflăm într-o pădure, foarte puțini oameni trec pe aici, și totuși climatul pe care îl respir numai este climatul pur de altădată. Respir climatul lumii de astăzi, chinuit de angoasă, de pasiune, de durere [eram în plin regim comunist!]. Prima sarcină, cea mai esențială, nu este atunci să ne străduim să avem o rugăciune pură, de neatins, ci să ne străduim să avem o inimă plină de iubire pentru frații noștri. Și atunci descopăr că nu pot realiza acest lucru fără rugăciune". Această primă călătorie s-a încheiat cu o livrare specială. Îl întâlnisem pe cărturarul Dan Zamfirescu la mănăstirea din Bistrița, condusă pe atunci de părintele stareț Ciprian Zaharia, care făcuse tot posibilul pentru a face cunoscută mișcarea paisiană³ și care, în 1990, la București, avea să reediteze editio princeps a Dobrotoljubie din 1793 plus partea a patra, o reproducere anastatică, un in-folio de 1187 de pagini. Părintele Ioanichie pregătise întâlnirea pentru că avea de gând să ne încredințeze microfilmul în slavonă al *Autobiografiei* lui Paisij Veličkovskij, microfilm care, din fericire, a trecut fără probleme prin vamă.⁴ Am înțeles mai târziu motivul acestei "predări".

³ Lui i se datorează articolul Părintelui Ciprian Zaharia pe care l-am tradus pentru a-l face cunoscut aici, în Italia: "La chiesa ortodossa romana in rapporto alle traduzioni patristiche filocaliche nelle lingue moderne", *Benedictina* 35 (1988), pp. 153-172.

⁴ După microfilmul manuscrisului, care a aparținut mănăstirii Neamț, aflat în posesia Bibliotecii Centrale de Stat din București, am publicat apoi traducerea italiană: *Autobiografia di uno starets*. Introducere, traducere și note editate de comunitatea Fraților Contemplativi ai lui Isus, ed. Scritti monastici, Abbazia di Praglia 1988 (tradusă în limba franceză

Era o invitație de a face cunoscută tradiția isihastă românească și de a valorifica contribuția Țărilor Române la înnoirea monahală a școlii paisiene. Cum relațiile oficiale cu centrele culturale și bisericile din străinătate erau imposibile în acea perioadă, se gândise că noi, simpli călugări italieni, fără nicio oficialitate, puteam contribui la acest scop. Îmi amintesc că, ajuns acasă, am reușit să scriu un lung articol de impresii de călătorie pentru ziarul bisericesc *L'Italia* (acum *Avvenire*), ceea ce a făcut posibil, datorită tonului frumos în care prezentam situația unora dintre mănăstirile vizitate, să obțin pentru mănăstirile Bistrița și Neamț posibilitatea de a șapirografa și distribui unele cărți de rugăciune. Dealtfel, la vremea respectivă am fost acuzat și de faptul că nu vedeam realitatea teribilă a țării sub regimul comunist, dar ideea era că vitalitatea tradiției spirituale a supraviețuit acelei teribile opresiuni. Ani mai târziu, întâlnindu-mă la Iași cu Mitropolitul de atunci, Înaltpreasfințitul Dan Ilie Ciobotea, acum Patriarhul Daniel al Bisericii Ortodoxe Române, m-a frapat comentariul său cu privire la publicarea făcută de noi a *Autobiografiei*: "Vă mulțumesc pentru că ne faceți să descoperim ceea ce constituie gloria istoriei noastre".

Într-o altă excursie memorabilă cu confratele meu, din nou însoțit de neobositul Părinte Ioanichie, am putut vizita locurile vizitate de Paisie Veličkovskij în emigrarea sa, mai întâi din Ucraina în Principatele Române și, mai târziu, în Moldova locurile unde sa stabilit venind de la Athos. Când tânărul Paisie, în căutarea tradiției vii a părinților săi, a emigrat din Ucraina natală și a ajuns pe pământurile românești, în 1743, fusese deja precedat de o întreagă generație de compatrioți ai săi, care, în climatul de înaltă cultură ortodoxă din mediul românesc, au reușit să ducă la maturitate germenii de geniu și spiritualitate care le erau proprii. Schiturile vizitate de Paisie, respectiv Dălhăuți, Traișteni și Cîrnul, se aflau toate sub influența Starețului Vasile de la Poiana Mărului, care emigrase și el din Ucraina și care devenise acum un punct de referință pentru toți. În comunitățile care se inspirau de la el, studiul părinților se îmbina cu practica isihastă, ale căror texte scriptoriul de la Poiana Mărului, sihăstrie întemeiată de Vasile în 1733, se ocupa de copierea și difuzarea lor atât în limba slavonă, cât și în limba română. Fapt unic în istoria isihasmului românesc, Vasile a întemeiat un fel

în seria "Spiritualité orientale", nr. 54, Abbaye de Bellefontaine 1991), republicată în edițiile Qiqajon, Bose 1998. Introducerea la acest volum este publicată și în limba română în Paisie de la Neamț, *Autobiografia și Viețile unui stareț*, urmate de Așezăminte și alte texte, ediție îngrijită de Ioan I. Ică jr, Deisis, Sibiu 1996, 2002², 2015³. În ediția noastră, am adăugat, ca documentație suplimentară pentru cunoașterea starețului Paisie, o serie de texte semnificative, precum Scrisoarea despre îndrumarea duhovnicească a lui Paisie, Instrucțiunile lui Paisie către călugări în amintirile starețului Gheorghe de la Cernica, precum și o scurtă antologie de texte pe care le-am cules din scrierile lui Paisie pe anumite teme de viață monahal urmate de Așezăminte și alte texte, ediție îngrijită de Ioan I. Ică jr, Deisis, Sibiu 1996, 2002², 2015³. În ediția noastră, am adăugat, ca documentație suplimentară pentru cunoașterea starețului Paisie, o serie de texte semnificative, precum Scrisoarea despre îndrumarea duhovnicească a lui Paisie, Instrucțiunile lui Paisie către călugări în amintirile starețului Gheorghe de la Cernica, precum și o scurtă antologie de texte pe care le-am cules din scrierile lui Paisie pe anumite teme de viață monahală.

de confederație de peste zece sihăstria legate de Poiana Mărului.⁵ Nu la Athos, unde a locuit timp de șaptesprezece ani, din 1746 până în 1763, Paisij Veličkovskij a respirat tradiția isihastă. Athosul constituie doar reperul și depozitarul ideal al scrierilor patristice pe care le va cerceta cu un zel neobosit.

Modelul de viață, exemplul viu al tradiției isihaste, Paisij o descoperă și o va face să înflorească din nou pe scară largă în Principatele Române, în mănăstirile sale de la Dragomirna, Secu și Neamț, în Moldova, dând viață la toată acea puternică mișcare spirituală pe care istoricii o vor numi *paisianism*. La momentul vizitei noastre, atât schitul Poiana Mărului, cât și mănăstirea Dragomirna se aflau într-o stare de cvasi-abandon. M-am bucurat, în ultima călătorie pe care am avut norocul să o fac în România, în 2023, să găsesc mănăstirea Dragomirna renovată și locuită cu bucurie de o comunitate extraordinară de maici, condusă de stavrofora stareța Maria Magdalena Gherghina. Prețuiesc mult dedicația ei la volumul *Frescele Mănăstirii Dragomirna*, pe care mi la făcut cadou: Iertați! Iubiți! Zâmbiți! Căutați soluții!

Tot referindu-mă la Filocalie, îmi amintesc că am avut ocazia să vizitez mănăstirea Frăsinei, cred că singura mănăstire din România unde femeile nu au voie să intre. O amintesc aici pentru că am descoperit ulterior că a jucat un rol important în ediția în limba română a Filocaliei Părintelui Dumitru Stăniloae. Acolo sa retras Episcopul Gherasim Safirin (1850-1922), căruia călugării români de la Prodromu, care adunaseră vechile versiuni românești ale Filocaliei, i-au trimis lucrarea lor de transcriere a textelor, dactilografiate și reunite într-un singur tom voluminos de peste 1600 de pagini, în 1922. Părintele Dumitru, pentru alcătuirea primului volum al Filocaliei sale, avusese în mâinile sale un exemplar dactilografiat al aceluia tom și credea, în mod eronat, că autorul era Episcopul Gherasim. Ediția aceluia tom este așa-numita "Filocalia de la Prodromul", în două volume, apărută la București și New York, în 2001, la editura Universalia, cu o notă introductivă și postfață de Doina Uricariu și un studiu introductiv al academicianului Virgil Câdea. Textele cuprind întreaga Filocalie greacă din 1782, cu adăugarea unor texte: Viața Sf. Nifon de Constantinopol (extrase), Dimitrie de Rostov (extrase din titlul: "Doctrina duhovnicească a omului interior), Vasile de la Poiana Mărului (Introducere la Filotei Sinaitul, Introducere la Grigore Sinaitul), Paisie Veličkovskij (Despre Rugăciunea lui Iisus), Ioan Hrisostom (extrase din scrisori către călugări), Nil Sorskij (opera sa și introducerea la scrierile sale făcută de Vasile de Poiana Mărului), Ioan de Kronștad (câteva gânduri).

⁵ Despre Vasile din Poiana Mărului vezi cercetările fratelui meu: Dario Raccanello, *La preghiera di Gesù negli scritti di Basilio di Poiana Mărului*, Alessandria 1986, acum la Kolbe edizioni, 2015 (tr. romena: *Rugăciunea lui Iisus în scrierile starețului Vasile de la Poiana Mărului*, Deisis, Sibiu 1996).

Această ediție leagă opera ucenicilor paisieni ai școlii Neamțului de traducerea Părintelui Dumitru Stăniloae.

Rămânând la tema Filocaliei, amintesc participarea mea la Colocviul Internațional UNESCO pentru împlinirea a 500 de ani de la sfințirea mănăstirii Neamț, desfășurat la Iași în 13-14 octombrie 1997, cu un referat despre figura lui Paisie Veličkovskij. Cu ani înainte, la Roma, participasem la Simpozionul internațional asupra Filocaliei, desfășurat în noiembrie 1989 la Colegiul Pontifical Grecesc, unde am argumentat (susținut) pentru prima dată importanța mediului românesc pentru înțelegerea și difuzarea operei literare și, în consecință, a stilului de viață filocalic, care a înflorit sub Paisie Veličkovskij.⁶ S-a ivit atunci un alt prilej de a reveni la figura acestui mare stareț, canonizat de Sinodul Bisericii Ortodoxe Române în 1992. Îl cunoscusem pe academicianul Virgil Cândea, cu care s-a născut o frumoasă și sinceră prietenie. El m-a sprijinit mereu în cercetările mele și a dorit ca studiul meu: *Doctrina duhovnicească a Starețului Paisie. Radiografia unei comunități*⁷ să apară în volumul care cuprindea diferitele cuvântări cu ocazia bicentenarului morții Starețului Paisie (1794-1994), sărbătorit în noiembrie 1994, la Neamț. Profesorul Virgil Cândea mi-a repetat de mai multe ori, amabil, ca și cum ar fi vrut să-mi dea curaj să-mi continui cercetările privind istoria isihasmului românesc: "Eu am produs sute de articole și cărți, dar probabil că nu va rămâne nici unul; dumneavoastră ați prezentat doar trei lucruri, dar ele vor rămâne". Am aflat mai târziu că și el nu s-a limitat doar la a studia aceste subiecte, ci și-a urmat propriul drum spiritual și a iubit practica isihastă. Îi sunt foarte recunoscător.

În legătură cu Filocalia, aș dori să adaug că larga rezonanță a cărții în lumea ortodoxă dar și în ultimul secol în lumea catolică și reformată, nu se datorează ediției grecești, ci mai degrabă versiunii slavone a lui Paisie Veličkovskij și a școlii sale de la Neamț, în România, unde, cu mult înainte de 1782, se lucra la traducerea textelor filocalice în limbile română și slavonă, în contextul unei reînnoiri a vieții monahale axată pe redescoperirea Părinților și pe rugăciunea inimii. Dobrotoljubie a sa, cunoscută publicului larg prin celebrele "Povestiri ale unui pelerin rus", stă la baza renașterii spirituale rusești din secolul al XIX-lea, mai ales cu stareții de la Sihăstria Optina, inspiratorii filosofilor și scriitorilor slavofili, precum Dostoievski. Dobrotoljubie, înainte de a fi o carte, este experiența zilnică a unei comunități de frați angajați într-un studiu asiduu al Părinților

⁶ Lucrările acestui simpozion au fost apoi adunate și publicate în volumul "*Amore del bello. Studi sulla Filocalia*", Qiqaion, Bose 1991, cu lucrarea mea de la pp. 179-207: *La scuola filocalica di Paisij Veličkovskij e la Filocalia di Nicodemo Aghiorita. Un confronto*.

⁷ În românește, în volumul *Români în reînnoirea isihastă*, ediție îngrijită de Virgil Cândea, Iași 1997, Trinitas, pp. 121-148. A apărut anterior în *Studia monastica* 38 (1996), fasc. 1, p. 63-82, revista benedictinilor din Montserrat și apoi în "*Paisij, lo stareț*", Qiqaion, Bose 1997, p. 55-82. Este studiul pe care îl pregătisem pentru conferința internațională despre figura lui Paisij lo stareț, desfășurată la Bose în 1995.

pentru formarea unui discernământ corect în vederea respectării poruncilor evanghelice, printre care se regăsește și porunca de a ne ruga neîncetat. În acest sens, ea reprezintă nu doar "depozitul" înțelepciunii tradiției, ci și reverberația unei experiențe care ne invită să o împărtășim. Esența Filocaliei constă în faptul că ea dezvăluie și introduce la acea "știință a spiritului", indispensabilă pentru a duce lupta spirituală, potrivit Părinților, și capabilă să însoțească omul pe drumul său spre desăvârșirea în Hristos.

Sihăstria și P. Cleopa

După ce părintele Ioanichie s-a mutat la Sihăstria în 1990, călătoriile mele au avut întotdeauna un singur obiectiv: Mănăstirea Sihăstria. Acolo trăia cea mai prestigioasă figură a monahismului românesc, Părintele Ilie Cleopa, o figură legendară. Câte întâlniri, câte discuții cu el și câtă amabilitate am avut din partea lui! Părintele Ioanichie (1930-2007) îl numea părintele său duhovnicesc, iar Părintele Cleopa (1912-1998) îl numea pe Părintele Paisie Olaru (1897-1990), care a trăit la Sihla, un metoh al Sihăstriei, din 1973 până în 1985 și apoi până la sfârșitul vieții la Sihăstria, ca fiind duhovnicul și învățător său. Un trio formidabil.

De acolo, se pleca pentru a vizita celelalte mănăstiri: Neamț, Secu, Voroneț, Moldovița, Sucevița, Văratec, Agapia, Agapia Veche, până se ajunge la mănăstirea Putna, la granița cu Ucraina. Am întâlnit mulți stareți și starețe, pe unii îi voi descrie, pe alții îi voi păstra în memorie. O experiență deosebită care m-a însoțit: m-am încurcat cu pelerinii care vin la mănăstiri, probabil cu propria lor intenție, după cum am reflectat mai târziu. Mă explic cu o istorioară, care mi s-a întâmplat într-una dintre călătoriile mele. Tocmai mă întorsesem dintr-un lung periplu prin mănăstirile din Moldova și mă întorceam la Iași. Epuizat, intrasem în catedrala mitropolitană, care nu avea bănci, și mă îndreptasem încet spre iconostas pentru a venera icoanele, tocmai pentru a nu da impresia vizitatorului străin, curios și superficial. Aproape ajunseseam la iconostas când aud o fetiță care mă cheamă și mă întreabă: părinte, din ce mănăstire sunteți? Mă întorc și o văd, îngenuncheată la distanță, pe mama care-și trimisese fiica înainte. Mă apropii de ea și îi explic că sunt un călugăr italian care vizitează mănăstirile ortodoxe românești. Iar ea îmi spune: "V-am văzut întrând cu atâta evlavie încât mi-am spus: trebuie să mergem să-l vizităm pe acel călugăr, în mănăstirea lui, pentru a primi binecuvântare". Și eu căutam o binecuvântare.

M-am încurcat de mai multe ori cu pelerinii care ajungeau la Sihăstria, în Moldova, pentru a avea binecuvântarea părintelui Cleopa. Pentru că îl cunoșteam deja, m-a invitat să particip la

întâlnirea cu pelerinii, întâlnire care a durat aproape toată noaptea, cu întrebări și răspunsuri, iar oamenii erau vizibil impresionați de harul și puterea duhovnicească a acestui om. Discursul său era simplu, direct, povestind adesea episoade din viețile sfinților, pe care le trăgea din tradiție, fără a se preocupa de soliditatea istorică, dar radia o putere spirituală deosebită. "Puterea" sa spirituală era admirată, apreciată; era ca o pătură de protecție care se întinde și astăzi. Întrebarea, însă, uneori neliniștitoare, împărtășită în rândul călugărilor români, era: "vor putea oare generațiile noi să regăsească aceeași putere, sau cel puțin aceeași vibrație spirituală? Nu cumva monahismul risca să se adăpostească în spatele farmecului unui om care întruchipa aceeași tradiție, dar fără a putea cu adevărat să-și însușească forța sa spirituală?". Acesta este riscul pe care am văzut că se ascunde în spatele grabei de a reconstrui mănăstiri, dar de multe ori fără a avea parte de reînnoirea spirituală necesară, care ar fi de dorit. Nu trebuie uitat că în transmiterea tainelor vieții duhovnicești, România a pierdut generația de mijloc, decimată de regim și de politica nefastă antireligioasă a puterii comuniste. Bătrânii supraviețuiseră, tinerii se ridicaseră. Dar când personalitățile de frunte, acum în vârstă, ar fi dispărut, cum ar fi putut fi asigurată continuitatea tradiției? Și acest lucru a fost discutat cu Părintele Cleopa și Părintele Ioanichie.

Aceleași gânduri le auzisem în discuția cu o femeie de mare experiență duhovnicească, stareța Eufrasia Poiană de la mănăstirea Dealu, de lângă Tîrgoviște, fosta capitală a Ungro-Valahiei. În 1960, acolo a fost înființată o comunitate monahală feminină, cu sarcina de a îngriji personalul bisericesc bolnav și lipsit de familie, care era găzduit în casa de îngrijire și de odihnă construită într-o parte a clădirilor mănăstirii. În biserica mănăstirii sunt înmormântați mai mulți principii români: Vladislav al II-lea, Radu cel Mare, Mihai Viteazul, pentru a-i numi pe cei mai cunoscuți. La Dealu a funcționat prima tipografie din Țara Românească, unde a lucrat călugărul Macarie, ulterior mitropolit. O curiozitate istorică: la Dealu, în 1647, a fost publicată *Imitația lui Hristos*, tradusă din latină în slavonă, limba literară a vremii, de Udriște Năsturel. Maica Eufrasia a devenit igumena de la Dealu în 1962 și a rămas acolo până în 2005, temându-se că mănăstirea ar putea fi distrusă de politica nechibzuită a regimului. Când am întâlnit-o, ea trăia în mănăstire împreună cu un grup de maici, spre sfârșitul epocii Ceaușescu. Am vorbit despre ascultarea monahală și ea a spus: "Mai știi oare tinerele de astăzi care este taina ascultării?". Și reflectând la anumite situații din viața mănăstirilor în care se intra poate mai mult pentru a scăpa de încercările vieții și se trecea dintr-un loc în altul dacă nu se întâlnea favoarea superiorului, a adăugat: "Dar dacă nu se dorește să se intre în taina ascultării, este posibil să se recupereze vigoarea spirituală? Și dacă lipsesc bărbații și femeile care au făcut din acest mister scopul vieții lor, cum mai poate fi predat?". Aceasta mi se pare provocarea perenă a monahismului, în Orient ca și în Occident, dacă vrea să rămână fidel naturii sale. Nu cred că este bună

soluția de a se redefini în termeni de "slujire" socială sau culturală sau chiar religioasă, ci de a sublinia din nou încărcătura escatologică și tainică a experienței monahale în biserică și în societate.⁸

Ceea ce am observat la pelerinii din mănăstirile românești, veniți în căutarea unui loc de pace și har, a fost că ei căutau binecuvântarea starețului. În țările ortodoxe, mai ales în Rusia și România, faima diferitelor locuri cu venerarea icoanelor miraculoase sau a acelor centre istorice care coroborau formarea unei identități culturale și religioase se alăturaseră prezenței unor mari figuri spirituale, adevărați poli de atracție spirituală pentru tot poporul. Am simțit legătura dintre pelerinaje și lumea Filocaliei, pentru că centrele monahale care au înflorit în Țara Românească și în Rusia în secolele XIX și XX mi se pare că sunt legate de opera și faima aceluia Paisie Veličkovskij care a dat o amprentă filocalică vieții cenobitice, cu reînnoirea practicii isihasmului, a mărturisirii gândurilor și a rugăciunii lui Iisus, alături de o ferventă viață fraternă și liturgică și de un asiduu studiu al Părinților. Mănăstirile au devenit renumite pentru stareții care le călăuzeau, le animau și atrăgeau pelerini, atât țărani cât și intelectuali, devenind forța spirituală de referință pentru un popor. Acest lucru este la fel de adevărat în Rusia ca și în România. Eu pot depune mărturie pentru România. Mulțimile de pelerini care frecventează aceste centre caută o forță, un sens, o consolare, o primire, pe care viața de zi cu zi sau dramele istoriei, cu mizeriile și asupririle ei, par să le refuze. Îmi amintesc că odată, trecând cu autobuzul de rută pe lângă Mănăstirea Neamț, plin de oameni, zărind ușa mare deschisă a mănăstirii toată lumea și-a făcut semnul crucii, a fost unul și același lucru pentru toți! Dacă ținem cont de faptul că în mănăstirile ortodoxe, primirea pelerinilor de pretutindeni și din toate mediile sociale era asigurată gratuit timp de trei zile, pelerinii înșiși fiind angajați într-o formă sau alta de ascultare, putem înțelege cum o anumită osmoză între călugări și laici, între respirația spirituală și drama cotidiană, între mizeria pământului și percepția cerului, a marcat și marchează aspirația interioară a comunităților ortodoxe.

Am simțit un fel de solidaritate frățească între cei care merg în pelerinaj la mănăstiri și comunitatea de călugări care îi primește, deoarece mulți călugări se găsesc în situația de a-i îngriji, însoți, mângâia pe cei care își caută liniștea și odihna acolo. Oamenii se simt susținuți de călugării lor, găsesc în ei binecuvântarea de a trăi drama istoriei. Acest lucru este evident mai ales acolo unde au trăit mari figuri de stareți, întruchipând sfințenia unei umanități împăcate și o tradiție seculară, în jurul căreia se reaprinde focul credinței și al speranței. Mi-a reamintit acest lucru profesoara Anca

⁸ O voce singulară în peisajul monahal românesc, pe care nu am reușit să o întâlnesc însă, este cea a lui Nicolae Steinhardt (Nicolae Delarohia) (1912-1989), evreu convertit și botezat în închisorile comuniste, călugărit din 1980 la Rohia, Maramureș, fără a înceta din activitatea sa de eseist și cronicar literar, muzical și artistic, al cărui *Diario della felicità*, EDB, Bologna 1996, a fost publicat în limba italiană. Interesante, pentru spiritul liber și profund cu care le rostește, sunt omiliile sale: *Dăruind vei dobîndi. Cuvinte de credință*, Baia Mare 1992.

Vasiliu, o bună intelectuală română cu o pregătire în filosofie și artă, profesoară la Sorbona, comentând lectura ultimei mele cercetări despre mișcarea Rugul Aprins din București la mijlocul secolului trecut: "A trebuit să parcurg paginile acestei cărți pentru a reintra în posesia istoriei mele. Istoria țării mele în secolul al XX-lea, precum și istoria tinereții mele, în care am putut să mă intersectez cu mulți dintre oamenii ale căror nume sunt menționate aici și să vizitez locurile evocate (cu excepția Muntelui Athos, desigur), fără să le presimt încărcătura emoțională și spirituală. Pentru generația mea, era vorba pur și simplu de peisajul locului, cu farmecul său natural, cu demnitatea și liniștea impusă de o discreție care se credea ancestrală și care interzicea automat orice curiozitate. Noblețea trăsăturilor umane ale oamenilor întâlniți era la fel de evidentă ca și armonia dintre natură și împrejurimile străvechi. Dar noi numeam toate acestea "patrimoni"; învățam despre istoria sa și despre datoria de a-l păstra fără a pune în discuție valorile transcendente. Bunicii noștri nu vorbeau; părinții munceau; la școală, se laudau beneficiile păcii și se învăța știința pentru a asigura prosperitatea pentru viitor. Viața era în altă parte. O puteai auzi pulsând în surdină și o puteai numi cu jumătate de glas, ca pe ceva interzis, trecut cu vederea și de neînțeles. A trăi așa era deja un dar. Ortodoxia, am ajuns să o cunoaștem doar în legătură cu artele bizantine și limbile vechi. Noi eram moștenitorii și nici măcar nu o cunoșteam, nici măcar nu îndrăzneam să ne-o imaginăm. Așa cum se întâmplă adesea, cineva descoperă comoara ascunsă în propria grădină după ce a călătorit în jurul lumii".⁹

Mă întorc la întâlnirile mele de la Sihla și Sihăstria. La Sihla m-a așteptat o binecuvântare cu totul specială, cea pe care am primit-o de la părintele Paisie Olaru, o altă mare figură duhovnicească a monahismului românesc din secolul trecut. Pelerinii veneau pentru bucuria și pacea pe care acest părinte le inspira și insufla. Un om foarte dulce, un adevărat "duhovnic" în sensul cel mai tradițional și tehnic al termenului: un părinte duhovnicesc și părinte duhovnicesc prin vocație. Din 1922, s-a refugiat solitar la Cozancea, în raionul Botoșani, primind dreptat mulți copii duhovnicești, printre care și pe cel care avea să devină cel mai ilustru fiu duhovnicesc al său, părintele Ilie Cleopa. Cred că el este exemplul mai mult unic decât rar al vocației de "duhovnic (cel ce spovedește)" pe care Biserica a fost nevoită să o recunoască prin hirotonirea lui ca preot în 1947, pentru ca nu cumva credincioșii, după ce au ieșit din camera lui acum consolați și binecuvântați, să creadă că nu mai au nevoie să primească sacramentul iertării (dezlegarea preotului). Când Părintele Cleopa, din ordinul Patriarhului Justinian Marina, a primit sarcina de a renova mănăstirea din Slatina, Părintele Paisie l-a urmat ca duhovnic al comunității. Când Părintele Cleopa s-a întors la Sihăstria, Părintele Paisie l-a urmat și el și a rămas acolo până la sfârșitul vieții sale, cu un interval între 1973 și 1985 în pustnicia de la Sihla, la câțiva kilometri de Sihăstria. Era normal să-l găsești zi și noapte în chilia sa îmbrăcat în epitrahil,

⁹ Elia Citterio, *Un fuoco che brucia ma non consuma. La preghiera del cuore nella singolare esperienza romana del Roveto Ardente, Il Cerchio, Rimini 2021, p. 17.*

fără caftan pentru a fi mai liber în mișcări din cauza unei afecțiuni oculare, așteptându-i pe penitenți. Am asistat cu uimire la o scenă care era una obișnuită la Sihla. Așteptam să intru împreună cu câteva femei care veniseră din satele vecine pentru a se spovedi. Am observat că una dintre doamne închidea ușa de îndată ce intra un nou penitent, pentru ca puțin mai târziu să o întredeschidă și să stea cu celelalte femei și să tragă cu urechea în timp ce penitentul era încă înăuntru. Nu mi s-a părut o acțiune prea ortodoxă! Observându-mi uimirea, mi-a spus liniștită și bucuroasă: "Când prietena noastră vorbește despre păcatele ei, închidem ușa; dar când vorbește părintele Paisie, de ce să nu-l ascultăm cu toții împreună? În acest fel primim mai multe cuvinte sfinte'.

Binecuvântarea sa, cu mâinile sale ferm pe capul meu, care a durat cel puțin o jumătate de oră bună, mă însoțește și astăzi. Pe un ton și într-o manieră blândă, amintind toate momentele importante din viața profetului Ilie, așa cum sunt relatate în Cartea Regilor, mi-a indicat darurile lui Dumnezeu și modul în care ar trebui să le răspund. Gândurile lui și gândurile din Sfintele Scripturi deveniseră una; cuvântul lui evoca ceva care te atinge pe dinăuntru pentru că nu era doar al lui. Era cu adevărat un cuvânt spiritual.

Mai relatez o istorioară curioasă, pe care părintele Ioanichie mi-a povestit-o la scurt timp după faptă. După căderea lui Ceaușescu și demisia Patriarhului Teoctist, respinsă apoi de Sfântul Sinod, Biserica Română se gândise la Părintele Cleopa ca la omul capabil, fiind mai presus de compromisuri și de o experiență duhovnicească dovedită, să conducă Biserica rănită și risipită. Când delegația patriarhală a sosit la Sihăstria, părintele Cleopa l-a întrebat pe părintele său duhovnicesc, părintele Paisie, care, în înțelepciunea sa, i-a spus simplu: "aici tu ești, Părinte Cleopa, acolo Ilie Cleopa". Și el a refuzat. Și a fost foarte înțelept.

Într-o zi, în timpul uneia dintre conversațiile noastre obișnuite despre viața duhovnicească, părintele Cleopa a adus în discuție o teză teologică despre care credea că este o doctrină comună în Biserica Catholică. Spre uimirea mea, eu, ca catolic, nu eram de acord cu acea definiție, așa că l-am rugat pe părintele Cleopa să-mi explice pe ce se baza acea convingere. El a mers în căsuța sa și s-a întors cu o carte în care a citit teza atribuită doctrinei catolice. Nu-mi mai amintesc subiectul. Îmi amintesc doar că, atunci când iau cartea pentru a citi mai atent, îmi dau seama că este vorba de prezentarea învățăturilor de credință a latinilor expuse de Atanasie din Paros, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, text pe care îl cunoșteam din cercetările mele despre Sfântul Nicodim Aghioritul. Întrucât Atanasie de Paros e considerat în istoriografia ortodoxă drept un apărător al doctrinei ortodoxe împotriva tergiversărilor sau falsificărilor latinilor, el a considerat, în mod evident, tocmai pentru că tradiția nu putea fi schimbată, că astfel de teze aparțineau încă învățăturii bisericii catolice. Acolo mi-

am dat seama că adesea discuțiile teologice rămân în timpul lor pentru că se pleacă de la premise diferite, prea marcate istoric. Mai bine să încerci să înțelegi sensul autentic a ceea ce interlocutorul vrea să spună cu adevărat, fără preconcepții sau judecăți de fond.

În acest sens, relatez un episod singular pe care l-am trăit la mănăstirea de femei Agapia Veche. Am avut ocazia să vizitez una dintre căsuțele în care cinci/șase surori trăiau împreună sub îndrumarea unei surori responsabile (un mod de viață singular și atractiv, care nu există, după câte știu, în țările noastre occidentale). Era perioada confruntării dintre Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică în legătură cu cererea de restituire a proprietăților luate în timpul perioadei comuniste. În acel an, mănăstirile ortodoxe au retras toate textele catolice din bibliotecile lor, în semn de protest. Se vorbise despre această ciocnire, așa că nu mi-am imaginat să văd, printre cărțile călugărițelor, un text scris de mine, chiar dacă numele meu nu apărea pe copertă. Pe furiș, în timp ce comentam valoarea cărților pe care mi le prezentau, am întrebat: dar aceasta? Ah, părinte, asta e foarte frumoasă, ne dă posibilitatea să gustăm din frumusețea tradiției. Am tăcut, nu am comentat!!! De multe ori, contrastele nu sunt atât de profunde pe cât par. De multe ori este vorba de sensibilități diferite, de sensibilități rănite, dar inima nu este afectată, dacă ai răbdare să privești în adâncul tău. Mai ales că cel mai bun lucru al unui călugăr nu este doctrina sa, ci experiența de sfințenie care îi alimentează doctrina, potrivit mării tradiții a Bisericii. În acest sens, pe lângă cuvintele pe care le-am ascultat direct de la Părintele Cleopa, în afabilitatea și experiența sa profundă, am putut apoi să aprofundez înțelegerea învățaturii sale, raportându-mă la ceea ce este cea mai eshatologică operă literară a Părintelui Cleopa, predicile sale, a căror țesătură a elaborat-o în anii universității sale, cum le numea el, universitatea rugăciunii, ani în care a fost nevoit să trăiască solitar în munți timp de cinci ani pentru a scăpa de arest.¹⁰

În schimb, cu starețul de atunci de la Sihăstria, părintele Victorin Oanele, un om întreprinzător și "manager" pentru toate nevoile practice ale comunității, dar în spiritul ascultării de sarcina sa, convorbirile, foarte cordiale, erau marcate de dimensiunea practică a vieții cotidiene într-un centru monahal atât de important. Dându-ne seama că putem, în măsura puținelor noastre posibilități, să oferim un mic sprijin din Italia, am trimis în timp mănăstirii o motocositoare pentru a tăia iarba, o muncă care angaja mai mulți călugări, reducând astfel timpul și efortul acestora, dar și un calculator 486, cu programele originale pe care mi le-a pus la dispoziție pentru această ocazie un prieten de

¹⁰ *Urcuș spre înviere (Predici pentru monahi, Predici filocalice)*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași 1992, 1998. Foarte frumoasă este descrierea făcută de Părintele Ioanichie Bălan, *Viața și nevoița arhimandritului Cleopa Ilie*, Iași 1999 (tradusă și în italiană: *Il mio padre spirituale. Vita e insegnamenti di Cleopa di Sihastria*, Lipa, Roma 2002).

acasă, devenit un important director la Microsoft, care a fost bucuros să colaboreze la această inițiativă. Și în acest fel, relația a devenit prietenie.

Lucru singular în istoria României, este apariția unei figuri "carismatice" care reînnoiește un centru monahal și de obicei nu înseamnă doar o înnoire a vieții duhovnicești a acelei comunități monahale, ci presupune întotdeauna o iradiere mult mai amplă. Așa a fost cu Vasile de la Poiana Mărului, așa a fost la o scară mai largă cu Paisie Veličkovski. Așa a fost și cu Părintele Cleopa, din exemplul, din învățătura și din puterea duhovnicească a căruia, întreaga Ortodoxie românească, credincioși și călugări, și-au tras putere și mângâiere, în cadrul vitalității unei tradiții care se simțea încă vie. Grupul care se formase în jurul lui în anii '50 s-a împrăștiat, dar ucenicii la rândul lor, după întemnițare, au fost martorii credibili ai unei vieți spirituale care întărea poporul și însuflețea biserica lor, pe atunci împiedicată și, în unele privințe, prinsă în mrejele regimului.

Însăși mersul oamenilor, în pelerinaj la mănăstiri, avea un model singular, despre care părintele Ioanichie îmi vorbea adesea. În istoria României, era celebră figura lui "moș Gheorghe", ale cărui moaște suntenerate la mănăstirea Văratec și unde se adună mii de pelerini. Gheorghe Lazăr (1846- 1916), căsătorit la vârsta de 24 de ani, a plecat în 1884 împreună cu alți săteni într-un pelerinaj în Țara Sfântă. A stat acolo mai bine de un an și a fost sfătuit să nu se călugărească, ci să umble prin lume mărturisindu-l pe Hristos, postind și rugându-se. A petrecut apoi un an și jumătate la Muntele Athos, s-a întors acasă la familia sa, și-a așezat copiii și apoi s-a retras ca pelerin la mănăstirile din Moldova. Toată viața sa a fost pelerin, umblând desculț și cu capul descoperit, cu Psaltirea în mână. Stătea o săptămână într-un loc și apoi pleca mai departe, toată lumea îl cunoștea. Cele mai iubite mănăstiri ale lui Gheorghe Pelerinul au fost: Bistrița, Neamț, Sihăstria, Sihla, Agapia, Văratec. Alți pelerini i-au urmat exemplul, mulți dintre ei devenind călugări. Printre ucenicii săi s-a numărat și părintele Ioanichie Moroi (care mai târziu a devenit stareț al mănăstirii Sihăstria). Din 1895 i s-a dat o chilie în turnul bisericii Sfântul Ioan din Piatra Neamț, unde va trăi 26 de ani. Noaptea se ruga (știa Psaltirea pe de rost), în timp ce ziua se plimba pe străzile orașului, urmărit de copii și de oameni care îi cereau sfaturi duhovnicești. Din banii pe care îi primea ca milostenie, cumpăra pâine de la o brutărie din oraș, pe care o oferea săracilor.

Poate că nu este inutil să amintim că, cel puțin în Occident, imaginea pe care mulți dintre noi o avem în minte, atunci când vorbim de pelerini și de Filocalie, este figura pelerinului rus, care străbate spațiile imense ale ținuturilor rusești recitând rugăciunea lui Iisus și purtând în geantă o singură carte voluminoasă, Dobrotoljubie, versiunea slavonă a Filocaliei. Esența experienței duhovnicești a tradiției rusești este întruchipată de figura pelerinului, care a pătruns în sensibilitatea

ortodoxă rusă într-o asemenea măsură încât este trăită ca o tensiune ideală a inimii. Această figură era văzută ca un personaj adevărat care își face cunoscută experiența. În schimb, este o figură literară născută din fervoarea și entuziasmul preotului rus Arsenij Troepolskij, autorul "Pelerinului rus".¹¹ Extraordinar este, însă, faptul că acest ideal de căutare a rugăciunii și a păcii inimii, precum și a milei pentru oameni, a pătruns atât de adânc în imaginația interioară încât a fost "creată" o figură literară în care se recunoaște o întreagă tradiție. Dovadă a fost succesul extraordinar al filmului lui Pavel Lungin *Ostrov (Insula)*, 2006, în care oamenii se recunoșteau în dorința lor de răscumpărare în contact cu figura unui sfânt, într-un cadru monastic inaccesibil, în liniștea naturii și în cântecul blând al liturghiei nocturne, cu mulțimea de pelerini care soseau cu poverile lor. Într-un interviu, actorul care l-a întruchipat pe părintele Anatolij, întrebat dacă există posibilitatea pocăinței în fața unor păcate atât de mari, a dat următorul răspuns: "Voi răspunde cu un citat. Efrem Sirul spunea în secolul al IV-lea: "Biserica este o adunare de păcătoși care se pocăiesc". Iată ce este biserica. Toate păcatele noastre într-un ocean de milă divină sunt un fir de nisip. Domnul îi primește pe toți și îi iartă pe toți: pe criminali, pe cei mai îngrozitori oameni, doar dacă inimile noastre se întorc cu totul către el. În viață acest lucru se întâmplă des și foarte aproape de noi. Mi s-a întâmplat mie, celui din fața ta. Acesta este motivul certitudinii mele atunci când vorbesc despre asta. Am făcut o mulțime de prostii și apoi inima mea s-a întors complet la Dumnezeu. Domnul mi-a iertat totul și m-a copleșit cu dragostea Sa. Apoi, dezarmat, stupefiat, m-am oprit".

Tocmai focul viu al unei astfel de experiențe, care nu se stinge niciodată, care așteaptă doar o scânteie pentru a se reaprinde, este căutat și, în cele din urmă, conduce experiența interioară, adesea inconștientă, a credincioșilor. După cum mărturisește Isaac din Ninive: "Un semn luminos al frumuseții sufletului tău va fi acesta: că, examinându-te pe tine însuși, te vei găsi plin de milă pentru toți oamenii, inima ta se întristează din cauza compasiunii pe care o simți pentru ei și arde ca în foc, fără a face distincție între persoane. Prin aceasta, chipul Tatălui care este în ceruri se va descoperi continuu în tine".¹²

Așa cum sunt descrise extraordinar de Dostoievski cuvintele Stațului Zosima din romanul "Frații Karamazov": "Fraților, nu vă temeți de păcatele oamenilor, iubiți-l pe om chiar și cu păcatul

¹¹ Cercetările lui Aleksei Pentkovsky au pus capăt acestei întrebări. A se vedea lucrarea sa *История текста и автор "Откровенных рассказов странника"*, în *Богословские труды*, 47-48, 2018, p. 343-448. În același număr al revistei, la p. 54-217, prezintă textul ieromonah Arsenij (Тропольский), *Искатель непрестанной молитвы*. A pregătit ediția critică a textului pentru seria științifică "Monumente ale literaturii".

¹² Isacco di Ninive, *Un'umile speranza. Antologia*, a cura di Sabino Chialà, Qiqajon, Bose 1999, p. 232. Isaac din Ninive sau Sirul nu este un autor prezent în Filocalie, deși mulți autori ai Filocaliei îl citează adesea ca fiind martorul prin excelență al experienței Duhului, cu atât mai mult cu cât în anii imediat anteriori ediției grecești a Filocaliei fusese publicată versiunea greacă a operei sale.

lui, pentru că această reflectare a iubirii divine este tocmai punctul culminant al iubirii pe pământ".¹³ Și din nou. La ce se trezește mintea atunci când coboară în inimă? La debutul unei noi senzații, a unei noi capacități de a simți, la senzația Împărăției. Dostoievski pune aceste cuvinte în gura starețului Zosima: "Multe lucruri de pe pământ ne sunt ascunse, dar în schimb ni s-a dat o senzație misterioasă, ascunsă, a legăturii noastre vii cu o altă lume, o lume superioară, cerească, iar rădăcinile gândurilor și sentimentelor noastre nu sunt aici, ci în alte lumi. De aceea, filosofii afirmă că este imposibil să concepem esența lucrurilor pe pământ. Dumnezeu a luat semințe din alte lumi și le-a semănat pe acest pământ, grădina sa a crescut și tot ceea ce putea germina a încolțit, dar ceea ce a crescut trăiește și este viu numai în virtutea acelui sentiment de contact pe care îl simte cu celelalte lumi misterioase. Dacă acest simț slăbește sau dispare în tine, va muri și ceea ce a crescut în tine. Atunci veți deveni indiferenți față de viață și chiar veți începe să o urăți. Aceasta este ceea ce cred eu".¹⁴

Tradus în experiența tipică a meleagurilor românești, așa cum cel puțin le-am trăit eu, aș spune așa. Există o relație foarte apropiată și firească care îi leagă pe călugări și credincioși între ei, respiră cu toții același climat duhovnicesc. Moldova, în special, unde se află cele mai mari mănăstiri din România, păstrează încă destul de intactă structura tradițională a satului, din care mănăstirea reprezintă apendicele natural și centrul vital unificator. Acest fapt constituie în continuare una dintre cele mai frapante și originale trăsături ale societății românești, deosebind-o din acest punct de vedere de alte țări ortodoxe. Când mă gândesc la isihasmul românesc, mă gândesc mai ales la o atitudine a sufletului care îl caracterizează. O istorioară mi se pare deosebit de expresivă. Am auzit-o povestită de părintele Cleopa despre fratele său Galaction: "Într-o zi, părintele Galaction i-a pus această întrebare unui pustnic pe care îl întâlnește întâmplător în pădure: "Spune-mi, părinte: când va veni sfârșitul lumii?". Iar acel sfânt, suspinând, i-a răspuns: "Vrei să știi, părinte Galaction? Când nu va mai fi nici o cărare între om și aproapele său!".¹⁵ Atunci când oamenii vor pretinde să trăiască în spatele unor garduri egoiste, își vor închide inimile unii față de alții, vor uita de iubire, de slujirea reciprocă, într-un cuvânt, de comuniune, viața va fi golită de sens, lumea va ajunge la sfârșitul ei. Admirabila exprimare a sihastrului anonim interpretează cu minuțiozitate poate cea mai proeminentă trăsătură a unui mod de a înțelege viața, angajamentul religios, cultura, care a caracterizat întotdeauna spiritualitatea poporului român de-a lungul istoriei sale.

¹³ Pasajul se găsește în Partea a doua, Cartea a VI-a: Un călugăr rus, par. III, G. Unde se vorbește despre rugăciune, dragoste și contactul cu alte lumi.

¹⁴ Partea a doua finală, Cartea a VI-a: Un călugăr rus, par. III, G. În care se vorbește despre rugăciune, dragoste și contactul cu alte lumi.

¹⁵ Semnalată și de I. Bălan, *Pateric românesc*, Institutul biblic, București 1980, p. 621.

Mi se pare că putem discerne izvorul acestor două caracteristici care se intersectează reciproc, una de tip mai mult interior (viața ca comuniune), cealaltă de tip mai mult socio-religios (osmoza strânsă între credincioși și monahism), în ceea ce celebra *carte de învățătură a voievodului român Neagoe Basarab pentru fiul său Teodosie*, numită "dulceața lui Dumnezeu": "rădăcina bunătăților iaste dulceața lui Dumnezeu".¹⁶ Pasajul integral sună astfel: "Oricine se face tovarăș al virtuților divine, va avea o viață și o existență nepieritoare, deoarece rădăcina bunătății este dulcea intimitate cu Dumnezeu". 'Dulceața dumnezeiască' implică o dimensiune, un timbru, care atinge însăși natura pământurilor românești, spiritualitatea, celebrarea liturgică și cântecul însuși, oamenii. Ea denotă o viziune, dezvăluie o experiență interioară specifică, o experiență care s-a maturizat în climatul tradiției isihaste care a impregnat profund spațiul spiritual românesc. Un om duhovnicesc de succes, îndrăznesc să o spun, în tradiția românească devine "blînd" (dulce), este îmbrăcat în "blîndețe", culmea ascezei și semnul unei inimi curate și pline de iubire. Această trăsătură a supraviețuit tuturor rănilor istoriei, poate tocmai datorită unui răspuns, la nivel spiritual, la astfel de răni, ieri ca și astăzi. Marile figuri ale monahismului românesc stau mărturie în acest sens, ca și unii părinți duhovnici ale unor mănăstiri de maici, cum ar fi părintele duhovnic de la Mănăstirea Zamfira, pe care l-am cunoscut personal, al cărui nume nici nu mi-l mai amintesc, dar a cărui trăsătură și prezență era foarte dulce și pentru maici și pentru cei care îl întâlneau.

Imaginea omului "blînd" se referă în general la călugări, la sihaștri în special, dar este foarte potrivită și pentru oamenii ca părintele Dumitru Stăniloae, un bărbat căsătorit, dedicat familiei, plin de activitate, teolog și pastor rodnic. Părintele Ioanichie îmi repeta adesea acest lucru: Părintele Dumitru este un om blînd, capabil de un discurs teologic relaxat și calm, prins mai mult în liniștea contemplației decît în forța argumentației (îmi spunea cum i-ar fi plăcut să se retragă în liniștea mănăstirii Sihăstria, unde îl vizita adesea pe Părintele Cleopa¹⁷). Cuvintele lui se trăgeau din acea "dulceață dumnezeiască", se refereau la acea experiență, erau aluzive la acea realitate. A reușit să comunice ceea ce trăia în inima sa, să ne facă părtași la același mister care îl fascina și îl cucerea, și anume iubirea lui Dumnezeu capabilă să transfigureze totul. Am avut impresia directă a acestui lucru când l-am întâlnit de mai multe ori acasă la el în București, în camera sa plină de cărți (dintre care unele, referitoare la Părinții Bisericii, în ediția din seria Sources Chrétiennes, i le trimisese eu

¹⁶ În limba română vezi *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, Minerva, București 1984, p. 125. În italiană vezi *Come vivere e praticare l'esichia. Libro di insegnamento del principe romeno Neagoe Basarab per suo figlio Teodosio*. Traducere, studiu introductiv și note de Adriana Mîtescu, Bulzoni (Biblioteca di cultura, 480), Roma 1993, p. 69. Pasajul este preluat din capitolul V, Discurs despre frica și iubirea de Dumnezeu, păstrat doar în versiunea românească.

¹⁷ Conținutul convorbirilor și amintirilor părintelui Ioanichie Bălan cu părintele Dumitru poate fi citit în lucrarea sa: *Convorbiri duhovnicești*, vol. I, nr. 1, București, Ed. II, Roman 1990² (convorbiri cu Părintele Dumitru Stăniloae, pp. 13-122); *Omăgiu memoriei părintelui Dumitru Stăniloae*, Iași 1994.

însumi), în prezența discretă și devotată a soției sale Maria. Acest lucru mi-a fost confirmat de citirea unora dintre cărțile sale și de citirea Filocaliei sale românești, mai ales a primelor volume, pe care am avut onoarea să le am în prima lor ediție. Așadar, senzația de bază, vorbind cu el, citind ceea ce scrie, este aceea de a percepe, dincolo de argumentele expuse, misterul lui Dumnezeu în frumusețea sa și misterul Bisericii ca sacrament al mântuirii. În vremuri dificile pentru societate și pentru biserică, cuvântul părintelui Dumitru a fost un izvor de speranță, un cuvânt care a știut să abordeze realitatea cu bunăvoință, percepând lucrarea lui Dumnezeu în om și așteptând de la El mântuirea. Ceea ce este important în opera sa nu sunt ideile sau tratatele individuale, ci o viziune de ansamblu, o tensiune pozitivă de fond în a-L vedea pe Dumnezeu legat de lumea creată de El, mai degrabă decât lumea care L-a pierdut pe Dumnezeu. Teologia poate fi definită tocmai ca fiind efortul de a vedea Invizibilul și de a privi lumea și omul prin ochii Lui. A sa este tocmai o teologie "filocalică".¹⁸

Printre altele, vizitând Mănăstirea Brîncoveanu de la Sâmbăta de Sus (Brașov), unde a trăit o frumoasă figură de călugăr desăvârșit, părintele Teofil Părăian (1929-2009), supranumit "omul bucuriei", care, în ciuda orbirii sale fizice, contagia pe toată lumea cu marea sa bucurie, pe care l-am întâlnit de mai multe ori, am avut ocazia să aflu și despre părintele Arsenie Boca (1910-1989). El a fost cel care l-a sprijinit efectiv pe Părintele Stăniloae în traducerea și mai ales în răspândirea volumelor Filocaliei românești în rândul călugărilor și al maselor populare de credincioși din satele Transilvaniei.¹⁹ Din păcate, nu am avut niciodată ocazia să-l întâlnesc. La fel cum nu am reușit niciodată să întâlnesc o altă mare personalitate a monahismului românesc, un ucenic al Părintelui Cleopa, Părintele Arsenie Papacioc, de la mănăstirea Techirghiol, de la Marea Neagră.

Mișcarea de la Antim

Acum nu-mi rămâne decât să vă povestesc despre ceea ce tuturor li s-a părut a fi adevăratul moment de grație al celei mai semnificative experiențe isihaste din timpurile moderne în România.

¹⁸ Cf. Maciej Bielawski, *Părintele Dumitru Stăniloae, o viziune filocalică despre lume*, Deisis, Sibiu 1998. Foarte interesant este și studiul unui teolog evanghelic, Jürgen Henkel, *Indumnezeire și etică a iubirii în opera părintelui Dumitru Stăniloae*, Deisis, Sibiu 2003. În ceea ce privește viziunea ecumenică, care derivă din această amprentă filocalică a gândirii și trăirii sale, se poate citi acum studiul bine documentat al lui Cogoni-Nechita, *La visione ecumenica di padre Dumitru Stăniloae*, Cittadella, Assisi 2024, ediții în italiană și română.

¹⁹ Predicile sale spirituale, cu un conținut filocalic, s-au bucurat de o popularitate imensă, la care Securitatea a răspuns prin arestarea sa de mai multe ori. Ele au fost publicate postum în 1995 sub titlul *Cărarea Împărăției*.

Mă refer la mișcarea Rugului Aprins de la Antim, din București, de la mijlocul secolului trecut. Subiect care a constituit ultima mea cercetare în jurul isihasmului românesc și a vitalității sale.²⁰

Primul care a făcut cunoscută lumii realitatea extraordinară în specificitatea sa a mișcării Rugul Aprins este Andrei Scrima, unul dintre tinerii care au frecventat cenaclul de la Antim. Întors la Antim după ultima sa călătorie în India, în 1991, el simte că a venit timpul să analizeze evenimentele care l-au împis ca într-o lungă călătorie inițiată spre un orizont de interioritate.²¹ El se întoarce la origini, la experiența Rugului Aprins, percepută ca renașterea isihastă în România, despre care ne prezintă o schiță pătrunzătoare. Cartea sa a fost publicată la București în 1996 (ed. a II-a, 2000) și poartă titlul: *Timpul rugului aprins. Maestrul spiritual în tradiția răsăriteană*, apărută la editura Humanitas.²²

Memoriile celor care au participat la acea mișcare circulau deja, după ce căderea regimului în 1989 le-a permis să revină la evenimentele din acea perioadă extraordinară și tragică. Totul părea pierdut în 1958, odată cu judecarea și condamnarea tuturor exponenților mișcării, părintele Daniil (Sandu Tudor) murind în închisoare în 1962, iar ceilalți fiind eliberați în 1964, apăsați și foarte încercați, odată cu amnistia politică din acel an, doar pentru că între timp întreaga țară devenise ca un lager fără margini. În călătoriile mele, în memoriile celor pe care i-am întâlnit, se făcea referire la acea experiență, dar nimeni nu îndrăznește să vorbească explicit despre ea. Abia mult mai târziu, intrigat și atras, am vrut să sondez originile și personalitățile care au trăit acel moment de har, care a lăsat o undă lungă în experiența monahală ortodoxă. Mi-ar fi plăcut să-l întâlnesc pe părintele Andrei Scrima, dar nu mi-a fost niciodată posibil. Doamna Anca Vasiliu, editoarea lucrărilor Părintelui Andrei în limba franceză, mi-a vorbit de mai multe ori despre el. Am citit tot ce a lăsat în scris, dar nimeni nu mi-a explicat originile și dezvoltarea mișcării Rugul Aprins. Îi întâlnisem pe Părintele Sofian Boghiu, pe Părintele Nicolae Bordașiu și pe Părintele Constantin Galeriu la București, îl întâlnisem pe Olivier Clément la Roma, care mi-a descris întâlnirea sa la Paris cu Părintele Andrei înainte de a pleca în India. Mă întâlnisem de mai multe ori cu Mitropolitul Serafim, acum Mitropolit

²⁰ Elia Citterio, *Un fuoco che brucia ma non consuma. La preghiera del cuore nella singolare esperienza romana del Roveto Ardente*, Il Cerchio, Rimini 2021.

²¹ Stabilit definitiv în România în 1994, părintele Andrei Scrima nu a ales să locuiască nici la Antim, nici în Moldova, ci la Colegiul Noua Europă, primul institut de studii avansate din România creat tocmai în 1994 de filosoful Andrei Pleșu. Gestul a sunat ca un protest tacit și o respingere a concepției orizontale și locale a Ortodoxiei, dominante în Biserica Română, în numele unei viziuni a Tradiției bazate pe axa verticală-contemplativă și deschisă universal. Articolul său: Un moine de l'Eglise orthodoxe de Roumanie, *L'avènement philocalique dans l'Orthodoxie roumaine*, în *Istina* 5 (1958), 295-328, 443-475.

²² În limba italiană este tradusă de Adalberto Mainardi, călugărul din Bose. Prima ediție cu titlul: *Il Padre spirituale*, 1999; a doua ediție cu titlul: *L'accompagnamento spirituale. Il movimento del Roveto ardente e la rinascita esicasta in Romania*, Qiqajon, Bose 2018.

al Germaniei, care-și publicase cercetările doctorale la Institutul Sfântul Serghie din Paris.²³ Dar rămâneau mereu evazive indiciile despre mișcarea Rugului Aprins. Nu reușisem să vorbesc cu părintele Benedict Ghiuș, pentru că era grav bolnav când l-am întâlnit la mănăstirea Cernica. Cunoșteam însă *Imnul Acatist al Rugului Aprins al Maicii Domnului* compus de Sandu Tudor în 1948 și publicat la Madrid în 1983. Versiunea integrală a imnului, finalizată în 1958, împreună cu celelalte imnuri acatist ale Părintelui Daniil, va apărea, cu un studiu critic adecvat, în 2009, în volumul lui Daniil Tudor (Sandu Tudor), *Acatiste*, Editura Christiana.

Intrarea în această cercetare, cu ajutorul competent și cu disponibilitatea totală față de mine a vechiului meu prieten, diaconul Prof. Ioan Ică jr. din Sibiu, și cu sprijinul lingvistic al surorii Ester, o soră româncă ce trăiește în comunitatea benedictină din Insula San Giulio (Novara), în Italia, a fost pentru mine ca și cum aș fi privit din interior dezvoltarea isihasmului românesc, privindu-l din perspectiva rugăciunii inimii. Ca o reconectare și păstrare laolaltă a tuturor cercetărilor mele anterioare, arătând firul roșu al experienței monahale românești. Așa cum se cântă în frumoasa compoziție poetică a lui Vasile Voiculescu (1884-1963), scrisă în noaptea de 24 decembrie 1955, intitulată *Călătorie spre locul inimii*:

...Locul inimii noastre? Cine-l știe? Câți îl cer?

Vârtejul cugetelor nu-i chip să ne poarte...

Locul inimii noastre sălășluiește-n Cer

Și-n el lumina lină a Celui făr' de moarte.

Aspre prăpăstii se sparg în fiece ins.

Pe munții sufletului ninși de blesteme

Arde floarea minunilor – Rugul Aprins –

Ce-n scrum preface spațiu și vreme.

Doamne, spre locul: inimii noastre? Inimii Tale? 'ndreptează

²³ P. Romul Joantă, *Roumanie, Tradition et culture hésychastes*, Abbaye de Bellefontaine 1987. Noua ediție extinsă în limba engleză: *Treasures of Romanian Christianity: Hesychast Tradition and Culture*, Cross Meridian, Whitby, Ontario 2013.

Pașii rugăciunii obosită de cale,

Acolo unde mintea se deșteaptă trează

*În amiaza Eternității Tale.*²⁴

În anii '50, se pot identifica cel puțin patru centre de iradiere spirituală în România în jurul a tot atâtor figuri carismatice. Sâmbăta de Sus și Prislop, în jurul părintelui Arsenie Boca; Vladimirești, în jurul Maicii Veronica Gurău și al părintelui Ioan Iovan, prima mănăstire închisă de autoritățile comuniste; Slatina și Sihăstria, în jurul părintelui Cleopa; Antim, în București, cu Sandu Tudor (părintele Daniil de la Rarău).

În anii dintre războaie, voci semnificative - Nichifor Crainic, Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu- au pus tematica credinței în spațiul public și au stârnit biserica criticând devoțiunea conformistă. Capcana a fost preocuparea naționalistă în încercarea de a contura un sistem de valori cu valențe naționale pentru a da României un loc important în Europa. Trecutul românesc și tradiția religioasă erau folosite ca materiale de utilizat în construcția acestei identități. Credința a fost percepută în categoria populară și a spiritualității populare. S-a visat la un creștinism autohton, la o românită obligatoriu ortodoxă sau la un stat etno-religios, conform unei mișcări de idei și sentimente pe care istoricii au numit-o de atunci ortodoxism. Mișcarea Rugului Aprins, pe de altă parte, s-a mișcat pe alte traiectorii. Ea a recunoscut problema creativității spirituale în modernitate, din perspectiva puterii creatoare a creștinismului care acționează în oameni.

Trei figuri au contribuit la generarea acestei mișcări. Sandu Tudor, în rolul intelectualului laic implicat, care a ajuns la opțiunea monahală cu tot bagajul și vivacitatea culturală care îl distingeau, capabil să atragă mulți alți intelectuali, ca și el în căutarea unei dimensiuni spirituale a vieții în lumina strălucitoare a tradiției Bisericii Răsăritene. Pe latura monahală, se detașează figura părintelui Benedict Ghiuș, amabil, dulce și profund, doctor în teologie la Strasbourg și asistent universitar mai întâi la Nichifor Crainic și apoi la părintele Dumitru Stăniloae. În sfârșit, figura Părintelui Ioann Kulygin, Străinul,²⁵ unul dintre ultimii călugări de la Optina înainte de închiderea ei de către sovietici, martor

²⁴ Reluat în Elia Citterio, *Un fuoco che brucia ma non consuma. La preghiera del cuore nella singolare esperienza romana del Roveto Ardente*, Il Cerchio, Rimini 2021, p. 40-41.

²⁵ Despre el, vezi Radu Drăgan, *Une figure du christianisme oriental du XXe siècle : Jean l'Étranger*, în *Politica Hermetica* 20 (2006), p. 124-142 (nr. 20 poartă titlul: *L'ésotérisme au féminin*, L'âge d'homme, Lausanne 2006). *Cuviosul Ioan cel Străin (din arhiva Rugului Aprins)*, ediție îngrijită de Gheorghe Vasilescu, postfață de Sofian Boghiu, Anastasia, București 1999. Despre importanța întâlnirii dintre Sandu Tudor și părintele Ioan Kulygin cf. André Scrima, *L'accompagnamento spirituale*, Qiqajon, Bose 2018, p. 169-191.

providențial și maestru al tradiției isihaste paisiene, practicant luminat al rugăciunii inimii, refugiat în România în 1943, la Cernica. Acolo îi întâlnise pe Sandu Tudor, Benedict Ghiuș și Alexandru Mironescu²⁶ și el a fost cel care a sprijinit spiritual grupul, alegându-l pe Sandu Tudor ca discipol al său. El a întruchipat în persoana sa valorile pe care laicii și călugării din mișcarea Rugul Aprins le admirau în redescoperirea tradiției mistice a Ortodoxiei.

Aspectul absolut original al experienței mișcării Rugul Aprins este faptul că membrii ei vin să împărtășească suflul contemplativ al mării tradiții a Bisericii și să exprime sensul vocației creștine în istorie, parcurgând noi căi și folosind noi limbaje, ca răspuns la așteptările și întrebările oamenilor de astăzi. Ei reușesc să pună în lumină tainele Părinților pentru că nu trăiesc nimic ca fiind de la sine înțeles. Ei nu repetă pur și simplu ceea ce citesc, ci folosesc ceea ce citesc pentru a interpreta și a ghida ceea ce trăiesc. Nu numai atât, dar reușesc să plaseze ceea ce trăiesc personal în ceea ce ei numesc de obicei o "conciliaritate", o "eclesialitate" a ființei pe care liturghia bisericii o exaltă în riturile sale.

Mișcarea reprezintă o experiență de rugăciune animată de căutarea realizării concrete a idealului filocalic isihast, considerat esența mistică a adevăratei ortodoxii. De aceea, ea nu poate fi explicată decât pe fundalul tradiției filocalice a isihasmului românesc, în centrul căreia se află realitatea misterioasă și paradoxală a inimii aprinse în rugăciunea contemplativă de flacăra Duhului. Dacă rugăciunea întruchipată prin excelență este Fecioara Maria, țesătura rugăciunii neîncetate, simbolul emblematic al mișcării Rugului Aprins nu putea fi decât un imn izvorât din rugăciunea contemplativă și menit să nască rugăciunea contemplativă în cel care se roagă, renăscut ca un templu în altarul tainic al inimii.²⁷ Aceasta este urarea mea pentru voi toți, plină de recunoștință pentru bogăția spirituală pe care am primit-o și al cărei har îl împărtășesc cu umilință.

Vă mulțumesc pentru răbdarea cu care m-ați ascultat.

²⁶ Despre el, vezi *Calea inimii. Eseuri în duhul rugului aprins*, Anastasia, București 1998. Foarte interesant este studiul Ancăi Manolescu, *Modelul Antim, modelul Păltiniș. Cercuri de studiu și prietenie spirituală*, Humanitas, București 2015.

²⁷ Am tradus și comentat Imnul acatist la Rugul Aprins al Maicii Domnului, în varianta sa completă, în lucrarea mea *Un fuoco che brucia ma non consuma. La preghiera del cuore nella singolare esperienza romana del Roveto Ardente*, Il Cerchio, Rimini 2021, p. 172-229. În limba română, pe lângă volumul citat mai sus, p. 18, se găsește, în cadrul său mistic marian, în volumul editat de Ioan Ică jr: Sfântul Nicodim Aghioritul, *Maica Domnului și Întruchipările ei în Templu în tâlcuiri mistagogice. Cuvinte și poeme*, Deisis, Sibiu 2022, p. 315-352, împreună cu comentariile Părintelui Daniil însuși, al său *Punct ermeneutic la Imnul Acatist al Rugului Aprins. Argument* (p. 309-315) și *Epilog la Acatistul Rugului Aprins* (p. 353-365). Textul *immului* este preluat din *Imn Acatist la Rugul Aprins la Născătoarei de Dumnezeu* cu fotocopia manuscrisului definitiv și comentariile autorului, Ed. Christiana, București 2004.

28 Maggio 2024

P. ELIA CITTERIO

FRATELLI CONTEMPLATIVI DI GESU'

www.contemplativi.it

eliapadre@gmail.com